

ՏԵՂԵԳՐԵԿԸՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԲՈՂԵՐԳ

Հնագոյն հայ մատենագրութեան մէջ միայն Ղազար Փարպեցի գիտէ այս անունով ամբողջ մը. «Իսկ Շապուհ տարեալ զկանայս Կամարականացն յամուր բերդն Բասենոյ, զոր Բողբերդն կոչեն, անդ թողոյր. և յանձն արարեալ Յրզատ Վշնասուրբ բերդակալի զկանայս Կամարականաց, պատուիրէր նմա զգուշութեամբ պահել ըստ օրինացն քրիստոնէից զնոսա, սրբութեամբ¹»: Նոյն հեղինակն երկրորդ անգամ ալ կը յիշէ զբերթէ նոյն բառերով. Շապուհ Միհրանեան երբ արքունատուր հրամանով կը ստիպուի հեռանալ Հայաստանէն և մեկնիլ Պարսկաստան, «Բայց զկանայս Կամարականացն թողեալ Շապուհ անդէն ի Բողբերդի՝ յանձն ատնէր բերդակալին, ստէպ պատուիրելով՝ բազում զգուշութեամբ պահել և առաւելապէս սրբութեամբ, ըստ օրինի քրիստոնէից կարգի²»: Որքան ալ հետագայ հայ մատենագիրներու մօտ չենք գտներ այս անունով բերդ մը, սակայն Ղազարէ հազիւ յիշուին տարի յետոյ օտար յոյն մատենագրէ մը՝ Պրոկոպիոսէն յաճախ յիշատակուած կը տեսնենք ամբողջ մը Բող»: *Τότε καὶ Περσῶν χωρία ἐν Περσαρμενίοις Ῥωμαῖοι ἔσχον φρούριον τε τὸ Βῶλον καὶ τὸ Φαράγγιον καλούμενον, ὃθεν δὴ τὸν χρυσὸν Πέρσαι ὀρύσσοντες βασιλεῖ φέρουσιν.*³ «Այն ժամանակ Հռոմայեցիները իրենց իշխանութեան տակ ունէին Պարսից Պարսկահայաստանի մասէն Բող ամրոցը և Փարանգիրոն կոչուած վայրը, ուսկից պարսիկները սկիզբ կը հանէին և իրենց արքային կը բերէին»: Պրոկոպիոս երկու վայրերուն զիրքն ու տեղն աւելի ճշգրիտ կը սահմանէ հետեւեալ վկայութիւններով. *Ἵπὸ δὲ τοῦς αὐτοῦς χρόνους Ναρσῆς τε καὶ Ἀράτιος, οἱ Βελισαρίῳ καὶ Σίττα ἐν Περσαρμενίων τῇ χώρῃ κατ' ἀρχὰς τοῦδε τοῦ πολέμου ἐς χεῖρας ἦλθον, ὥσπερ ἔμπροσθέν μοι δεδήλωται, ξὺν τῇ μητρὶ αὐτόμολοι ἐς Ῥωμαίους ἦχον, ὅπερ ἐπειδὴ Ἰσαάκης, ὁ νεώτατος αὐτῶν ἀδελφός, ἔμαθε, Ῥωμαίοις λάθρα ἐς λόγους ἐλθὼν Βῶλον αὐτοῖς τὸ φρούριον, ἀγχιστά πη ὄν τῶν*

*Θεοδοσιουπύλεως ὀρίων, παρέδωκε.*⁴ «Երբ Բեղիսար և Սիտտա Պարսկահայաստանի մէջ պատերազմ կը մղէին Պարսից դէմ, Ներսէս և Հրահատ իրենց մօր հետ կ'անցնէին Հռոմայեցուց կողմը...: Իսկ անոնց կրտսեր եղբայրը Սահակ գաղտնի միարանելով Հռոմներու հետ, անոնց կը յանձնէր Բողբերդը, որ մօտ էր Թէոդոսիոպոլսի սահմանին»: Փարանգիրոն զիրքը կը ճշդէ գրելով. *Βύας ὁ ποταμὸς ἔξεισιν ἀγχιστά δὴ τῶν Τζα-νιχῆς ὀρίων ἐν Ἀρμενίοις, οἰ-δὴ ἀμφὶ τὸ Φαράγγιον ὄχενται.*⁵ «Վոհ գետը (Ճորոխ) սկիզբ կ'անէ Ճանիկի սահմանին մերձ Փարանգիրոնի մօտակայ այն վայրէն, ուր Հայերը կը բնակին»: Այժմ ինքնին սա կարեւոր հարցը կը յանէ, թէ ի՞նչ աղբւր ունին իրարու հետ Բողբերդ և Բոլոն ամրոցը, և թէ ո՞ւր կը գտնուին անոնք: Չամչեան⁶ է որ առաջին անգամ այս երկու անունները կը նոյնացնէ. «Եւ յայնմ ժամանակի, յառաջ կը բերէ Պրոկոպի վկայութիւնը, առին Յոյնք յաշխարհին Պարսկահայոց գտեղիսն, որք էին ընդ տէրութեամբ Պարսից, զԲողբերդ (որ է յերկրին Բասենոյ յաշխարհին Մեծին Հայոց) և զՓարանգ կոչեցեալ (փոխանակ ասելոյ Փորակ) ուր են հանք ոսկւոյ...: Ահա ի սոսին յայտնի տեսանի, զի Պրոկոպիոս՝ Պարսկահայ ասելով իմանայ զմասն Մեծին Հայոց, և որոշակի զԲարձր Հայք մինչև յԱյրարատ, կամ զԳաւառն Կարնոյ մինչև ի Բասէնք, և անդր ևս. ուր է ամրոցն կոչեցեալ Բողբերդ, զի զայս ամրոց նաև Ղազար Փարպեցին ի նմին տեղոջ դնէ»: Ինճիճեան⁷ պարզապէս յառաջ կը բերէ թէ Ղազարի և թէ Պրոկոպիոսի տեղեկներն առանց սակայն որեւէ մեկնութիւն մը տալու: Իսկ իր «Հնախօսութեան» մէջ խօսելով ոսկի հանքերու մասին, Բողբերդ կը նոյնացնէ Բալուի հետ, իսկ Փարանգիրոն Արկիի. «Յետ սակաւուց յիշէ (Պրոկոպ) զբերդն Վօլու կամ Պօլու, զոր համարիմ լինել Բալու. արդ մօտ ի Բալու՝ էր Արկին, որ էր ի Պաղնատուն գաւառի Չորրորդ Հայոց»:

¹ Procop. I. 15, 31—32:
² Procop. II. 29, 14: Հմմտ. նոյնպէս յաջորդ տեղեկները, որ կը յիշուին այդ երկու վայրերը. I. 15, 29. I. 22, 3, 18. II. 3, 1. 3, 7. VIII. 13, 19 (կամ De Bello Gothico, IV, 13, 19):
³ Հ. Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Վեներիկ 1785, Բ., էջ 517—518, հմմտ. նոյնպէս էջ 241:
⁴ Հ. Մ. Ինճիճեան, Պատմագրութիւն Հին Հայաստանից, Վեներիկ 1822, էջ 386, 513:

¹ Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն, Տիգրան 1904, էջ 146:
² Ղազար, Պատմ., էջ 157:
³ Procoppii De bello Persico, ed. J. Haury, Lipsiae 1903, I. 15, 18.

ՄԻՀՐԴԱՏ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ

և այժմ կոչի Արդնի նաև Արդանա: Չոյն զայս անուն պարտ է համարել այլայլութեամբ կոչեցեալ ի Պրոկոպիոսէ Փարանգիրոն, փոխանակ գրելոյ Փարանգիրոն, որով առաւել մերձենայր յուղիղն. զի որպէս ի Փարանգիրոն, նոյնպէս յԱրդանա են մինչև ցայժմ հանք ոսկւոյ⁸»:

Ալիշան⁹ միայն կը յիշատակէ Բողբերդն իբր «Անձանթագեալ զրիւք և անուամբ որ ի սոյն յայս կողմանս թուի լինել. այն է Բողբերդ, զոր ամուր բերդ Բասենոյ կոչէ Ղազար Փարպեցի. քանզի զօրավարն Պարսից Շապուհ ի չուել զնախն ի Դու գեղջէ յԱբաղ (Թորթում), զկանայս Կամարական իշխանացն Ներսէսի և Հրահատայ՝ եթող յայսմ բերդի, — ապա ընդ մէջ Դուի և սահմանակցութեան Կարնոյ և Թորթումայ, ի լանջս լեռանց որ հային ի դաշտն Բասենոյ՝ ի դէպ է խնդրել զբերդը: Էին էին արդեօք և այլ բերդորայք առ նոքօք, քանզի դաշտագետին գոլով միջոց գաւառին՝ հարկ էր յեղբական լեռինս կայկայել զամրոցսն»:

Էփրեկեան¹⁰ կու տայ հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Բողբերդ — Հին ամուր բերդ հաւանօրէն Այրարատայ Բասեն գաւառին մէջ, որոյ գերքն անյայտ է: Իսկ Բոլոն, ի համար ունի. Բողոն ամրոց — Պրոկոպիոս կը յիշէ ամրոցս Թէոդոսիոպոլսի մօտ»:

Հիւրշման¹¹ կը յիշատակէ Փարպեցու տեղեկը «Բողբերդ ամրոցը Բասեն գ. ին մէջ. Բող + բերդ»: Անդրագոյն ծանօթութիւն մը կամ համեմատութիւն մը չունի:

Կոզեան¹² Պրոկոպիոսի Բողոնը կը համարի նոյն Բողբերդի հետ Բասեն գաւառի մէջ, սակայն տեղագրութեան մասին յատուկ անդրադարձում մը չունի:

Առաջին անգամ Աղոնց¹³ է որ կը փորձէ Բող — Բողբերդի զիրքն ու տեղը որոշել: «Իբրև հակակշիռ հոռմէական Թէոդոսիոպոլ ամրոցին պարսկական հողին վրայ կը գըտնուէր Բոլ, Բողբերդ, Բասեն գաւառի մէջ, ոչ հեռու Թէոդոսիոպոլէն: Այստեղ արդե-

⁸ Հ. Մ. Ինճիճեան, Հնախօսութիւն Հայաստանից, հատ. Ա., Վեներիկ 1835, էջ 189:
⁹ Հ. Մ. Ալիշան, Այրարատ, Բնաշխարհ Հայաստանից, Վեներիկ 1890, էջ 18:
¹⁰ Հ. Մ. Էփրեկեան, Բնաշխարհիկ Բառարան, Վեներիկ 1903, էջ 428 և 430:
¹¹ Հ. Հիւրշման, Հին Հայոց Տեղւոյ Անունները: Թրգմ. Հ. Բ. Պրիշկիճեան: Վիեննա 1908, էջ 326:
¹² Հ. Մ. Կոզեան, Կամարականները, Ա. Մ. ճժ., Վիեննա 1926, էջ 36, 37, 111, 120:
¹³ Н. Апопц Армения в Эпоху Юстиниана Հայաստան Յուստինիանու Դարուն, Պետերբուրգ 1908, էջ 24—25:

լափակուած էին Կամարական իշխաններու կիները, զերի բռնուած Պարսից կողմէ Վահան Մամիկոնեանի օրով: Բողբերդը ծանօթ էր արեւմտեան պատմիչին և Չ. դարու քաղաքական դէպքերուն մէջ ահագին դեր է խաղացած: Անոր տեղը ճշգրիտ յայտնի չէ, մէկ վկայութեան նայելով՝ նա կը գտնուէր Բասենի մէջ, իսկ միւս վկայութեան համեմատ Թէոդոսիոպոլսի սահմաններուն մօտ: Սովորաբար զայն այժմեան Հասան-Կալայի հետ կը նոյնացնեն: Սակայն այդտեղ կը գտնուէր Վաղարշակերտը, ուր Ներսէս Շիրակի կաթողիկոս կառուցած էր Ս. Աստուածածնի եկեղեցին: Նուազ հաւանական է որ նախկին Բողբերդը հետագային Վաղարշակերտ անուանուած ըլլայ, որովհետեւ վերջին յորջորջումս ըստ էութեան չէ կարող յետնագոյն ծնունդ մը լինել, գուցէ համարելու է որ Անաստաս կայսեր կողմէ ամրացուած է որ Անաստաս կայսեր կողմէ ամրացուած է որ Անաստաս կայսեր կողմէ զէմ Պարսից Թէոդոսիոպոլիս ամրոցին դէմ Պարսից թագաւորը Վաղարշ (կամ Վաղարշ 484—488) վերանորոգած ըլլայ Բողբերդն և վերանունորոգած ըլլայ Բողբերդն և վերանունանած Վաղարշակերտ, Վաղարշի քաղաք:

Մեզի աւելի հաւանական կը թուի Բողը փնտռել Տայոց նահանգի Բուխայի սահմաններուն մօտ, անոնց անուններուն նմանահնչութիւնը նկատի ունենալով: Բուխա կը գրաւէր Օլթի գետին բազուկներէն միոյն գրաւէր Օլթի գետին բազուկներէն միոյն ակնադրելի շրջանը՝ սահմանակից Բասենի: Կարգաբաղար լեռներու մէջ, երկու գաւառներու միջեւ կը գտնուի այժմ Բուսկալայ բերդը: Եթէ Բուսկալայ մէջ Բուսկալայ բերդը, ապա Բուսկալայի մէջ ունինք Հին Բողը»:

Աղոնցի այս նոյնացման դէմ կ'ըլլէ զրեթէ քան տարի յետոյ Ա. Խաչատրեան¹⁴, որ առաջ բերելով այն հատածը, զոր մենք վերը տուինք, կ'ընդգիծարանէ այսպէս. «Աղոնցի հատուածի համար պիտի խօսի մեր ամբողջ ուսումնասիրութիւնը. ուստի այստեղ նկատի ենք առնում միայն անունների ստուգաբանութեան և տեղերի մերձեցումների մասին ասածները: Այսպէս անհիմն ենք համարում Բոլ = Բող և Բուխա ու Բուսկալայ անունների նոյնացումը. հնախօսական ոչ մի բացատրութիւն չի տալիս հեղինակը, մանաւանդ երբ տեղով էլ, ինչպէս պիտի տեսնենք, այնքան իրարից հեռու են գտնուում, ուստի իր

¹⁴ Ա. Խաչատրեան, Յոյն Պատմիչների Տեղեկութիւնները Հին Հայաստանի Ոսկեհանգրի մասին. Հայաստանի Ս. Խ. Պ. Համարարանի Գիտական Տեղեկագիր, Թ. 1, Երևան 1925, էջ 49—69:

ասածն աւելի մի արժէք չի ներկայացնում քան Ինձիձեանի Փառանգիտնի ու Ֆարդանոնի-Արդանայի մերձեցումը: Բացի սրանից Ղազար Փարպեցին որոշ կերպով ասում է, թէ Բող բերդը գտնուում է Բասենում, մինչդեռ Բուխա Տայքի մէկ գաւառն է: Դարձեալ Պրոկոպ Բող եւ Փառանգիտն միշտ անբաժան յիշում է եւ որոշակի ասում, թէ ոսկեհանքը գտնուում էր նրանց մօտ. իսկ Ադոնց ոսկեհանքը գտնում է Սպերի մօտ, ուստի չէր կարող Բասենի սահմանների վրայ գտնուել: Եթէ մինչեւ իսկ Բող-Բուխա եւ Բուա նոյն բառերն էլ լինին, տեղերի հեռաւորութեան եւ տեղագրական ուրիշ պայմաններ անկարելի են դարձնում Փառանգիտնի հետ յիշուած Բող նոյնացնել Բուխա-Բուա-ի հետ եւ մինչեւ իսկ Փարպեցու յիշած Բող բերդի հետ» (էջ 56): Ապա Պրոկոպի վերոյիշեալ Բողն եւ Փարանգիտն վայրերու մասին տուած ծանօթութիւնները ըստ անդիւրեւն թարգմանութեան առաջ բերելով եւ նկատի ունեննալով Փարպեցու տեղիքը՝ եւ երթեալ յՈքաղն (Հաղարաւուխտ) բանակէր մօտ ի գիւղն, որում անուն էր միւսին Գիւղիկ եւ միւսունն Վարդաշէն (Պատմ. 145), կ'երգրակացնէ. «Այժմ արդէն ճշդուած է, թէ Ոքաղ՝ Տայքի գաւառներից մին, գտնուում էր Թորթում գետի վերին հոսանքի եւ ակնադրբիւրի շրջանում՝ Գեաւուր Դաղի լեռնակոյտի հիւսիսային զառիվայրերից սկսած մինչեւ Վիտիկ վտակի բերանը եւ իր տարածութեան մէջ ունի ներկայ Նիխախ, Թորթումի բերդը, Սաղեր, Զինաւոր, Կարսիկ, Խոսպրիկ, Նորչէն, Վարդաշէն... եւն գիւղերը...: Այս տեղագրական նկարագրութիւնից հետեւում է թէ Փառանգիտն եւ Բող կամ Բողոն բերդերը պէտք է փնտռել Թորթում գետի աւազանի արեւմտեան կողմի ջրաբաշխ՝ Մեղրաբուն եւ Հարկեւոր լեռներում, ձորոխ գետի ակնադրբիւրի շրջանից ոչ հեռու: ձորոխ իր սկիզբն է առնում Ղազան-Բաշի լեռների արեւմտեան ձորձորներից ոչ հեռու Կարա-Ղայա գիւղից, այս լեռան արեւելեան կողմից քամուում է Վիտիկ վտակը՝ Թորթում գետի ձախ կողմի բազուկներից մէկը. ուստի Փառանգիտն եւ Բողն գոյգ բերդերը պէտք է գտնուէին Վիտիկ վտակի աւազանի՝ հաւանաբար վերին կողմերը՝ ներկայ Խախու եւ Վիտիկ գիւղերի շրջաններում, որը եւ հեռու չէ Թէոդոսիոպոլի (= Կարինի) սահմաններից» (էջ 63): Իսկ անդ ծան. 12 կ'աւելցնէ, «Պրոկոպի Բողոն = Բողոն անունը նոյն

ինքն Փարպեցու յիշած Բողն է որի վերջաւորութիւնը յունական մի յաւելուած է: Փարպեցին Բող բերդը գտնում է Բասենում (Պատմ. 147): Մինչդեռ Պրոկոպի տուած տեղեկութիւններից յայտնի է, ինչպէս տեսանք թէ Տայքում պէտք է լինի եւ ոչ թէ Բասենում: Պէտք է աւելացնել նաեւ թէ Բասենումն էլ յայտնի չէ Բող բերդի տեղը...: Արդեօք Փարպեցի¹⁵ սխալուած է գնելով Բող բերդը Բասենում, թէ նոյն անունով երկու բերդեր կային մին. Տայքում, միւսը՝ Բասենում. ինչպէս կային երկու Արծաթի, մին Կարինի դաշտի հիւսիսային արեւելեան կողմը, իսկ միւսը՝ Արծաթ-Աղբերք Բասենում Դու գիւղի մօտ»:

Վերջապէս Պրոկոպի յիշած խաղողով եւ բազմատեսակ պտուղներով հարուստ խորանային ձորը՝ Յակոբ Կարնեցու¹⁶ վկայութեան համաձայն գտնելով. «Եւ անտի (Բարբերդէ) հասանէ ի ձորն մեծ եւ անհուն, որ ունի գիւղեր մի պարսպաւոր շինեալ ի վերայ ձորոխ գետի, որ այժմ Ըսպիր ասեն. եւ է սա պտուղնանիստ, եւ ունի գիւղս եւ մաղրայս Գիւղս եւ մայրիս յորով. է եւ ձորն այդիք անթիւր եւ ծառոց պտուղք յորով հոտով եւ համով լինի իւղ եւ մեղր անթիւր. եւ բնակիչք երկիրն բովանդակ Հայք. որ գնացեալ հասանէ մինչեւ ի գիւղն Խոտեւձոր»։ հետեւեալ կ'ըրկացութեան կը յանդի Խաչատրեան. «Փառանգիտն եւ Բողոն բերդերը մօտ էր Սպերին: Արդեօք կարելի է Վիտիկ գետի հովտում այժմ գոյութիւն ունեցող Բարանգոս եւ Բուլուլ (ըստ Հ. Սարգսեանի քարտեզին) գիւղերի անուններում վերագտնել մի հետաքրքրող բերդերի անունները: Տեղի վրայ կատարուելիք մի ուսումնասիրութիւն պիտի տայ այս հարցին գոհացուցիչ պատասխանը» (էջ 63—64):

Ադոնց քանի տակաւին կենդանի էր շինարարող Խաչատրեանի Յօդուածն անպատասխանի թողնել, որովհետեւ, ինչպէս ընդհանրապէս Խաչատրեանի գրութեան մէջ շատ աւել խախուտ եւ տկար կէտեր գոյութիւն ունեցնէր Ադոնցի: Եւ այդ թերի կողմերը դժուարաւ թէ Ադոնցի ուշադրութեանն վրիպելէ՛նա ընդարձակ Յօդուածով¹⁶ մը կը քրքրէ

¹⁵ Յակոբ Կարնեցի, Տեղագիր, Վերին Հայքի Կոստանեանց, Վաղարշապատ 1903, էջ 16: ¹⁶ Ն. Ադոնց, Հայաստանի Ռուսահանքը, Վիճակագիր, Բոստոն 1928 (2. տարի), էջ 86—95:

ըննադատին գրութիւնը մի առ մի մատնանիլ ընելով անոր տկար հիմերն ու սխալ հասկացողութիւնները. «Պրոկոպ յոյն պատմիչը յիշում է, կը գրէ Ադոնց, երկու աշխարհագրական կէտեր Βαλον, որ միշտ կոչում է քրոնոս բերդ եւ Փասնարցոս, որ երբեք չի կոչում բերդ: Առաջին այսինքն Բոլոնի համար ասում է, որ գտնուում է Թէոդոսուպոլի (որ է Կարին = Էրզրում) սահմաններին մօտիկ: Իսկ Փարանգիտն այն տեղն է, ուր կար ոսկեհանք, եւ շատ մօտ էր Վոհ կամ ձորոխ գետի ակունքին:

«Բոլոն բերդը ծանօթ է հայ մատենագրութեան: Սա այն բերդն է որ Փարպեցին կոչում է Բողբերդ եւ գտնում է Բասենում: Բասենը Կարինի թիկունքն է, եւ ուրեմն Պրոկոպ իրաւունք ունէր ասելու, որ Բոլոն բերդը Կարինի սահմաններին մօտ էր: Փարանգիտնը անձանօթ է մեր մատենագրութեան, բայց Պրոկոպի այն ցուցումից, որ գտնուում է ձորոխի ակնքում, եւ որ յայտնի էր ոսկեհանքով, պարզ հետեւում է, որ խօսքը Սպերի շրջակայքում գտնուած ոսկեհանքի մասին է, որովհետեւ ձորոխի ակունքը իրօք գտնուում է Սպերի առջեւ բարձրացող լեռների մէջ: Նոյն տեղն է Փարանգիտնը, ինչ որ Ստրաբոնի Կարալլան:

«Լոյսի պէս պարզ է: Եւ այս ճշմարտութեան դէմ է ելնում Պ. Խաչատրեան, առարկում է, հակասութիւններ է գտնում մեր խօսքերի մէջ, առանց նկատելու, որ հակասութեան աղբիւրն ինքն է, իր հիմնովին սխալ հասկացողութիւնը, որով պատմիչի յիշած երկու տեղերը ձուլում է, կարծելով որ նրանք գտնուում են միեւնոյն տեղերար կից: Այս պատճառով էլ Փարանգիտնին է վերագրում, ինչ որ պատմիչն ասում է Բոլոնի մասին, եւ ընդհակառակը Բոլոնին է տալիս, ինչ որ վերաբերում է Փարանգիտնին» (անդ էջ 87):

Նոյնպէս իրաւամբ անհեթեթ կը համարի Խաչատրեանի այն ենթադրութիւնը, թէ Փարանգիտն եւ Բոլոն կարելի է նոյնացնել Բարդոսու եւ Բուլուլ տեղանուններու հետ: Պրոկոպիտս ասում է, որ Փարանգիտն ձորոխի ակունքումն է, բայց Խաչատրեան ուրում է, որ Վիտիկ գետահովտում լինի: Փարպեցին ասում է, որ Բողբերդը գտնուում է Բասենում, Խաչատրեանը փոխադրում է բերդը Վիտիկ գետի ափը: Եւ ի՞նչ պատասխանում Փարպեցուն: Արդեօք Փարպեցի¹⁷

սխալուած է Բողբերդը գնելով Բասենում, խորհում է Պ. Խաչատրեան, թէ նոյն անունով երկու բերդ կար Տայքում եւ Բասենում»: Ոսկեհանքի մը գոյութիւնը կամ տեղագրական յարմարութիւն մը չկայ մէջտեղ, «Լոկ լեզուագիտական հաշիւներն են որ բերել են նրան Բարդոսու եւ Բուլուլ գիւղերի մօտ սրանց անուններում ուզում է վերագտնել Փարանգիտն եւ Բող բերդերի յիշատակը: Արդ, ի՞նչ խալիֆայական լեզուագիտութիւն է հարկաւոր, որ նմանութիւն տեսնէ այս եւ Փարանգիտն ու Բող անունների մէջ» (էջ 89—90):

Ադոնց, որ Բողբերդը կ'առաջարկէր Բուա-կալայի, հին Բուհա-Բուխա բերդին հետ նոյնացնել, յեցած ճիշդ Խաչատրեանի նման լեզուագիտական հիմքերու վրայ, այժմ իր ընդդիմաբանին առարկութիւններէն բուռնադատուած կը խոստովանի մէկ կողմէ՝ ըսելով. «Բողբերդի անունը չէ պահուել եւ տեղի անյայտ է: Մասնաւոր հետազոտում տեղի անյայտ է: Մասնաւոր հետազոտում տեղի վրայ մի օր թերեւս վեր հանի արձանագրութեան կամ մի այլ նշանի միջոցով հինաւորց բերդի հետքերը: Առ այժմ միայն ենթադրութիւններ կարող են լինել: Ներկայումս Բասենի նշանաւոր բերդն է Հասան-Կալէ: Հին Բողբերդը թուում է որ մի տեսակ հակաշին էր Պարսից հողի վրայ ընդդէմ Բիւզանդական Կարինի: Ուստի հաւանական է, որ նա գտնուում էր Հասան-Կալէի տեղը եւ ունէր այն ազդեցիտական նշանակութիւնը, որ փակում էր գլխաւոր ուղին, որ գտնում էր որ փակից դէպի Պարսկահայաստանի միջնաշխարհը, Այրարատեան դաշտը» (անդ էջ 92—93):

Միւս կողմէ կրկին կը ջանայ հաւանական գործել, թէ Բողբերդը կարող է Բուխա, Բուհա, Բուա-կալէի հետ նոյն լինել: «Մի քանի զիտողութիւններ դրդել էին մեզ ընդդէմ, որ Հասան-Կալէի տեղը եղել է Վարդապետ անունով մի քաղաք: Այսպէս կարծելով մենք փորձել էինք որոնել Բողբերդը ոչ Բասենի դաշտում, այլ այն լեռների մէջ, որ պատում են Բասենը հիւսիսից: Եւ գատում նրան Բուխա գաւառից» (էջ 93): «Չեռագիրներից յայտնի է եւ Բոխա ընթերցումը: Բոխա-բերդը կարող է յանդիլ Բողբերդի ինչպէս որ բախտ՝ դառնում է բաղդ, բերդի ինչպէս որ բախտ՝ դառնում է բաղդ, եւ ընդհակառակն Օլքի, ուրեմն Ուլքի փոխում է Ուխտիք կամ Ուխթիք ձևերի... փոխում է Ուխտիք կամ Ուխթիք ձևերի... Լեզուական նկատումներն չեն, որ մեզ դրդել

թեամբ հովտին մէջէն: «Ի սկզբանս գետահովտը բաւական ընդարձակ էր, սակայն տակաւ տակաւ կ'անձկանար ան եւ հետզհետէ կը յաճախէին պալեր այնպիսի քանակութեամբ որ ստիպուած կ'ըլլայինք յաճախ մազլցել հասնելու համար մեր նպատակահետին: Անոնք երեւան կու գային մերթ սեպտեմբերի կողերով եւ մերթ հսկայ զանգուածներով կը բարդուէին դարաձեւ վրայէ վրայ, կազմելով հրաշալի գեղանկար մը. եւ գետակը կը բռնադատուէր փոխել ստէպ իր ընթացքը: Այդ նոր ուղղութեամբ ընթացանք կէս ժամ ալ: Եւ ահա յանկարծ մեր առջեւ կանգնած տեսանք հետաքրքրական քարաբերդն իր բովանդակ մեծութեամբ եւ զարմանալի տեսքով: Հիացումի եւ զարմանքի մատնուած մօտեցանք անոր եւ կիսաշրջան մը բոլորելով հասանք հանդիպակաց Աւնիկ գիւղը:

«Նեղ կիրճի մը վրայ, ամրոցին ճիշդ ետին, ուր բերդաբլուրը 600 ոտք զէպի երկինք ուղղաձիգ կը բարձրանայ, կային միայն մահմեդականներէ բնակուած 60ի չափ տուններ, որոնք իրենց դարաձեւ ոճով տեղւոյն արդէն բնական գեղանկարին վրայ նոր գեղ մըն ալ կ'աւելցնէին: Այս տարակաց անկիւնին մէջ բնակիչները շատ աւելի հիւրասէր էին քան շատ յաճախուած գիւղերը մեծ պողոտային վրայ: Բնակիչները թէեւ իրենք զիրենք Օսմանյը կ'անուանէին, սակայն իրենց կազմով ու կերպարանքով հարազատ հայկական դրոշմն ունէին եւ միայն կրօնքով կը տարբերէին Շաղան գիւղի իրենց եղբայրներէն:

«Շատ յաճախ այցելած եմ օտար երկիրներ եւ շատ բան տեսած, սակայն նման ամրոցի մը ոչ մի տեղ հանդիպած եմ: Երկրախօսական կերպաւորումներ նաեւ այստեղ սակաւ բացառութեամբ առաջ բերած են բլուրներ եւ լեռներ, բայց իրենց եղական այս ձեւերը կը պարտին ընդերկրեայ ուժերուն: Երկիրն իսկ շատ մը տեղեր բացուած եւ անոր խորքին մէջ կազմուած պալեր՝ պազած գուրս են ճայթքեր նկարագրեղ ժայռեր ներկայացնելու համար: Այսպիսի յառաջակարկառ զանգուած մըն է այս ժամեւոր լեռը, որուն վրայ հաստատած են ժամանակին ամրոց մը տեղւոյն իշխանները: Յատակը կազմուած է գոյնզգոյն փշտիկաւոր, բոլորովին միաձոյլ կանաչագեղ արաստոյ քարէ մը, մինչ վերի մասը սեւակճեայ շեղջաքարէ եւ

ուղղահայեաց բարձրացող եւ ցանցառ գանգուածային հսկայ կտորներու բազմութենէ մը: Դէպի հարաւ, այսինքն գիւղի կողմը, լեռն՝ ինչպէս ըսուեցաւ, սեպտեմբերի հատածի մը նման ուղղաձիգ կը ձգուի վար, մինչ հակառակ կողմը, ուսկից ուղին կ'անցնի, որով հեռաւորութեամբ վրայէ վրայ կեցած պատուարներ կը կազմէ: Արեւմուտքէն կը միանայ իր մօտ բարձրացող բլուրին հետ, սակայն բոլորովին անջատ կը մնայ իր մէկերը որդ մասով եւ այս կողմէն բնաւ հնար չ'բարձրանալ: Արեւելքէն մինչեւ ստորտը թէեւ ոչ մի բարձունքի հետ կապ ունի, սակայն վրայէ վրայ դարաւանդներ ունի, որոնց շնորհիւ եւ որոնց վրայ ժամանակին ճամբայ հարթած են, անտարակոյս ամենամեծ գոթաբարձութիւններով: Լեռան կատարին վրայ կը բարձրանան 40—50 ոտք բարձրութեամբ իրարու կից երեք ժայռեր, որոնց շուրջը կառուցուած է վերնադոյն բերդը: Նոյն իսկ միջին ժայռը մասամբ փորած են եւ բնակարանի վերածած: Առ հասարակ այն ամէն տեղ, ուր լեռը թէ արեւելեան եւ թէ արեւմտեան կողմը որեւէ հարթ վայր մը ունեցած է, շահագործուած է. եւ այսպէս կարելի է ըստ ինքեան երեքկարգեան ամրոցները զանազանել:

«Ներքին եւ ճանապարհին գիտակ շինարարները մը ընկերակցութեամբ որոշեցի լեռն ի վեր մազլցել, որովհետեւ յատուկ ուղի մը գոյութիւն չունէր: Այժմամբ նման ոտքով ու ձեռքով կը մազլցնէինք ժայռերն ի վեր, եւ յաճախ կը զարհուրէինք երբ մեր ետին ահազին անդունդը կը գիտէինք, ուր ամէն վայրկեան կարող էինք գահալիթիլ: Հիւսիսարեւելեան կողմը կը բարձրանար անջատ ժայռ մը եւ միայն իր խորիստով կապ ունէր ամրոցի լեռան հետ, եւ որովհետեւ առիշտ կ'ընչէր վար, կարելի էր անոր երկու երրորդ բարձրութիւնը ելլել: Այդ տեղէն իբր թէ ինչպէս կը պատմեն, կամուրջ մը եղած է առաջին դարաւանդը անցնելու համար, եւ տակաւին որմերու գոյոյն մնացորդներ տեսնուին:

«Այս առաջին դարաւանդը մինչեւ այժմ տեղ, ուր ժայռերը սեպտեմբեր կը կտորուէին պատուած էր մասամբ կիսափուլ պարիսպով մը, սակայն ներքին շինուածներէ գրեթէ ոչինչ մնացած է: Ամենագլխի բուսականութեամբ օժտուած գառիվայր մը 40—50 աստիճան շեղութեամբ կը կազմէ բերդին այս

առաջին մասին ներքին անջրպետը, միայն հարաւակողմի գառիթափին վրայ կարելի է ոտքի կռուան գտնել: Կրկին մազլցի եւ յափսիթերս հասանք ամրութեան միջին վայրը եւ որքան ալ շատ անհարթ գտանք զայն, սակայն եւ այնպէս ամրոցի այս մասն աւելի յատուկ դարաւանդ մը կը ձեւացնէր: Մի քանի ժայռեր մասնաւորապէս հարաւակողմը, կը շրջապատեն վայր մը եւ ուր կը նշմարուէին որմածներու հետքեր: Այդ տեղ ժայռերէն կազմուած էր դար մը, որ իբր թէ բնակութեան համար գործածուած էր, բայց եւ որեւէ պատի հետք չտեսայ: Առաջնորդս ցոյց տուաւ ինձ որմած փոս մը, որ կ'առաջնորդէր մեծ ստորերկրեայ ներքնատուն մը, որ հին ժամանակ իբր բանտ ծառայած ըլլալու է: Դարձեալ մատնանիշ ըրաւ ինձ տեղ մը: Ուր առաջ աղբիւր մը բխած եւ որ իբր ջրամբար գործածուած ըլլալու է: Շատ զարմանալի պիտի ըլլար, եթէ այդ տեղ իրապէս աղբիւր մը գոյութիւն ունեցած ըլլար:

«Վերին ամրոցը, որ լեռան կատարը կը բռնէ, մասամբ միայն հարթ է, եւ կը տարածուի վերոյիշեալ երեք ժայռերու շուրջը: Այստեղ ալ կարելի է որոշ քան մը զանազանել, թէեւ որմերու բաւական մնացորդներ աչքի կը զարնեն: Առաջնորդս այն մասերը որոնք առ հասարակ տակաւին մնացած էին, մղկիթի մը աւերակները կը համարէր: Քար մըն ալ արձանագրութիւն մը ունէր «Ա.Լ.Ա.Չ» արարական գրով: Արեւմտեան ժայռի կողմը կար 30 չափ խորութեամբ վերմափոր գուր մը, որ ճեղքի մը հետ, քրքրին խորքը կ'աներեւութանար, յարաբերութեան մէջ էր. կը պատմուի թէ ամէն Ուրբաթ՝ մահմեդականներու նուիրական օրը, ջրով կը լեցուի»:

Նկարագրելէ յետոյ թէ ինչպէս վերին ամրոցէն մի քիչ վար գառիթափի մը վրայ, ուր կ'աճի վայրի վարդ մը, հիւանդներ չուաններով եւ այլ միջոցներով վեր կ'ելեն, անհնարին գոթաբարձութեամբ, այդ տեղ իրենց գրգռիչներէն ծուէն մը կապելու համար վարդի ճիւղերուն, կը շարունակէ. «Երկար ժամեր պէտք էին այդ եզակի ամրոցին վայրափառին կէտերը մի առ մի գիտելու համար, որքան ալ չնչին աւերակի մնացորդներ գտայ այնտեղ, սակայն անոր առանձնայատուկ դիւրքն ինձ բոլորովին գրաւեց: Անոր կատարէն նաեւ տեսարանը հրաշալի էր, որ չափ ալ մարդու հայեացքը շատ հեռուներ

էր կարող թափանցել: Հիւսիսային կողմը կը տարածուէր մեծ հովտան իր կրային, բայց զարարապատ բարձրաւանդակներով. եւ հեռուն ներքին Բասենը, որ կրկին բարձր սարերով կ'եղրափակուէր: Դէպի արեւելք կարող էի Ուլուղերէ վտակի ընթացքը մինչեւ իր ակնադրուէր հետապնդել, սակայն անարի լեռ մը իր խորիստ՝ հաւանօրէն խստաքար ժայռերով, որ Աւնիկ լ. կը կոչուէր, կը խափանէր աւելի հեռուներ դիտել. եւ անտարակոյս նա կը միանար այն հսկայ Արածանի-Երասի ջրաբաշխ Շահէօլ կոչուած լեռներու հետ: ... Արեւմտեան կողմը կը բարձրանար ընդ մէջ Ուլուղերէի եւ Երասիի աննշանակ բարձունք մը, որ սակայն արգելք կ'ըլլար աւելի հեռաւոր վայրերը գննելու: Իսկ հարաւը կանգնած էին հանդիպակաց կճեայ բարձունքները: Լեռը թէեւ շատ քիչ տեղեր բարձունքներու ծածկուած, սակայն բուսականութեան կողմէ շատ հարուստ էր»:

Նոյն հեղինակը կու տայ նաեւ Հասան-Կայէի նկարագրութիւնը միեւնոյն գործին մէջ (էջ 322—324), որմէ յարմար կը տեսնենք յառաջ բերել այն մասերը, որոնք կերպով մը կը լրացնեն Ալիշանի եւ Սարգիսեանի համապատկերը:

«Հասան-Կայէ ամրոց մըն է, կամ աւելի ճիշտ՝ էր, որ Կարին-Թաւրիզ տարանցիկ մեծ ճանապարհին վրայ կ'ընէր. եւ իբրեւ այս-պիսի ամենամեծ կարեւոր կէտը կը կազմէ: Կարին ամրոցը վերջին պատերազմին (1828) թուրքերու դէմ, մեծ մասով ուժեղացած են իբրեւ եւ անխելք թուրքերը մինչեւ այսօր բերդը եւ անխելք թուրքերը մինչեւ այսօր ալ այդ կարեւոր վայրը ձգած աւերակ վերմափոր մէջ, կարծես բնաւ հարկը չեն տեսներ, իրենց երկիրը օտար թշնամիի դէմ պաշտպանելու: Նա կը գտնուի առաջակարկառ ժայռի մը վրայ զէպի հիւսիս երկարակառ ժայռի վերածուած են. միայն անոնց դուռները դեռ կանգուն կը մնան իրենց փեղկերով իսկ: ... Քաղաքը չունի ոչ մի հետաքրքրաշարժ շէնք, այլ միայն մղկիթ մը սպիտակ աշտարակով, որ հեռունէն Բասենի դաշտին ամէն կողմէն կը տեսնուի: Տուններն առ հասարակ լաւ են, կը գտնուին

լուսոյներէն կը նշմարուին հակառակ մթու-
թեան եւ յարձակումի կ'ենթարկուին: Աման-
շահ ծանրապէս կը վերաւորուի եւ կը ստի-
պուի վերադառնալ բանակ: Արդունշահ եւ
միւս քաջերը կը բարձրանան ուրիշ ժայռա-
կամար մը, որուն լայնութիւնն էր 300 կան-
դուն. եւ այսպէս կը հասնին միջնաբերդին
պարիսպին ներքեւ: Կը սկսին գործի. կա-
ցինով, քարհատով, մուրճով ու բրիչով քիչ
ժամանակէն կը փլցնեն պատը եւ կը յարգա-
րեն բացուածք մը նեցուկներով: Սպաներն
ու պահապան զօրքը տեսնելով թէ այլ եւս
ամէն բան կորսուած է իրենց համար, չեն
ուզեր դիմադրել: Կը լքեն իրենց առաջ-
նորդը, ոմանք յուսահատ կը նետուին ան-
դունդն ի վար. իսկ մնացածները բարձրա-
ձայն կ'աղաղակեն ու կը բողբոքեն Մըսրի
դէմ, ըսելով թէ իրենք անձնատուր պիտի
ըլլան: Իշխանը կը ջանայ իր մարդիկը հան-
դարտեցնել եւ այս անգամ հաշտութեան հա-
մար իր մայրն ու որդին կ'ուղարկէ Թիմուրի,
որ մօր մը աղի արտասուքներէն զգածուած
կը խոստանայ ներել եւ կեանքը չնորհել:
Մըսրը բռնադատուած վերջապէս կը լքէ ամ-
բոցն եւ կ'իջնէ ներքեւ վրին պատած պատան
մը եւ մերկ սուսեր ի ձեռին» (Հատ. Բ.
գիրք Գ. էջ 298—311):

Թիմուր ամբողջ կը յանձնէ Ատրմիշ զօ-
րավարին եւ անոր գրաւման առթիւ կը կա-
տարէ յաղթութեան տօն մը լի խրախմածներով,
որ կը տեւէ չինգ օր: 1394 Օգոստոս 21ին
կը մեկնի Ալաղաղ եւ կը դիմէ Ալդին =
(Գարիւնք) նշանաւոր բերդին դէմ. կարճա-
տեւ պաշարումէ մը յետոյ տեղւոյն տէրը
Բայազիդ կը հպատակի եւ ներման կ'արժա-
նանայ եւ վերստին կը հաստատուի իր նախ-
կին տէրութեան մէջ (անդ, էջ 313—315):

Այստեղ Ծաղկոտն գաւառի մէջ մեծ
հանդէսներ կատարելէ յետոյ կը մեկնի Վրաց
դէմ, նախ Կարս, ապա Տփղիս (անդ, էջ
315—317):

Վրաստանի արշաւանքէն կը դառնայ
Աւնիկ, ուր կը գտնէ զօրավար Ալազդադ:
Այս տեղէն կ'ուղղուի Կարին-Յրզնիկա նուա-
ճելու համար Սերաստիան (անդ, Հատ. Գ.
Գիրք Ե., էջ 263): Գարձեալ Թիմուր 1402ին
գարնան Վրաստանէն կու գայ Աւնիկ, ուր կը
մնայ երկու ամիս սպասելով պատգամաւոր-
ներու վերադարձին, որոնք գացած էին սուլ-
տան Բայազիդի: Յետոյ կը մեկնի Կարին,
ուր կու գան կը միանան իրեն զօրավարներ

իրենց բանակով Ալաղաղ-Աւնիկ ճանապար-
հով (Հատ. Գ. Գիրք Ե., էջ 410—412):

Միւրդա Մէհմէդ՝ Թիմուրի սրտի հա-
տորը, երբ կը մեռնի, զիակը կը փոխադրուի
նախ Աւնիկ եւ ապա Սուլթանիա (Հատ. Գ.,
էջ 69—70):

Թիմուր՝ սուլթան Բայազիդի յաղթելէ
եւ անոր բովանդակ ասիական երկիրը նուա-
ճելէ յետոյ, կը մտադրէ դառնալ Աւնիկ, կը
հրամայէ արքունի ընտանեաց անյապաղ գալ
միանալ այնտեղ: Ինքն իր բովանդակ բանա-
կով Յրզնիկ-Կարին ուղիով կու գայ Աւնիկ
եւ կը պատուիրէ նաեւ իշխաններու եւ զօրա-
վարներու գալ հոն տիկիներէ առաջ: Իշ-
խանուհիները Թաւրիզէն կը մեկնին եւ երբ
Աւնիկ կը հասնին, կը լսեն Մէհմէդի մահը,
թուխ կը զգենուն եւ բոլոր արքունիքն ու
բանակն առհասարակ կ'ողբան վաղաժամ
մահը քաջ Մէհմէդի եւ նուիրական հոգե-
հացով մը կը նուիրագործեն անոր յիշատակը
(անդ, էջ 80—86):

Շերեֆեղդին կը վերջացնէ իր տեղեկու-
թիւններն Աւնիկի մասին հաղորդելով մեզ,
թէ «Երբ Թիմուր կը վերադառնար իր մայ-
րաքաղաքն Արդեբիլի եւ Միանայի վրայէն
անցնելով, կը մտնէ Սերճեմ, ուր ընդ առաջ
կու գայ իրեն Աւնիկի իշխանը Դուլաղայ
Բեկ» (անդ, էջ 151):

(Շարունակելի): Է. Պ. ՏԵՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ԵԿԵՆՅ ԿԵՄ ԵԿՆԵՐԻ ՎԵՆՔԸ

Հայկական Կիլիկիոյ լեռնային կողմերը,
Մուշեոն, Բարձր, Լեւոն Կլայ եւ Անդրունին
անառիկ բերդերու հովանոյն տակ ժԲ.—
ժԴ. դարերուն ծաղկեցան բազմաթիւ վա-
նական հաստատութիւններ: Չանոնք կը հիւ-
րընկալէր գլխաւորաբար Յախուտ գաւառը,
որ կը տարածուէր Բարձրբերդի ստորտը,
հիւսիս-արեւելք ուղղութեամբ: Այդ վան-
քերն են.

1. Ականց կամ Ակների, «մերձ յա-
տուածապահ ամբոցն, որ կոչի Անդրունին
բերդ» (Թ. 20) ¹:
2. Անդրիասեանց, «մերձ յանառիկն
Գղեակ Բարձր անուն կոչեցեալ ²»:
3. Առակլի, տե՛ս Խորին:
4. Գոների, «ի Գահս Կիլիկիոյ, ի գա-
ւառն բերդին Բարձր ասացելոյ». «մերձ ի
Բարձրն կոչեցեալ բերդ ³»:
5. Թիւրքթի, «մեծ եւ հռչակաւոր անա-
պատս որ կոչի Թիւրքթի... տեղիքս լեռ-
նային ⁴»:
6. Լիսոնկայ, «ի լեւոն Կարմիր, մերձ
յանառիկ գղեակն Բարձրբերդ ⁵»:
7. Խաչատրոյ, «մերձ ի բերդս Բարձր,
ի վերայ գետոյս Շղրկայ ի քարանձաւ եւ ի
նեղ տեղիս». «մերձ ի Գոներ ⁶»:
8. Խորին կամ Խորնին, «Առակլի», «որ
է մերձ ի սահմանս Բարձր բերդոյ եւ Լեւոն
Կլային, անառիկ գղեկացն». «յԱնապատի
Առակլի, որ անուն Խորին ճանաչի ⁷»:
9. Ծիծեռնարոյն եղն (°). Լիսոնկայ
զրուած ձեռագիր մը կ'աւարտի «ի յանա-
պատս Ծիծեռնարոյն եղն ⁸»:
10. Չորոյ Ս. Թորոսի ⁹:
11. Միակեցեր ¹⁰:
12. Պօղոսեան անապատ մերձ ի Գոներ ¹¹:

¹ Գրուածքին վերջը գետեղած եմ այն Յիշատա-
կարանները, որոնք կը հայն Ակների վանքի պատմու-
թեան. փակագծի մէջ առնուած 1—25 թուերը կ'ակ-
նարկեն այդ Յիշատակարանները:
² Սխուան, 149:
³ Սխուան, 144—146. էջմ. Թ. 182:
⁴ Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ., 449—450:
Սխուան, 156 եւն:
⁵ Բանասէր, 1899, էջ 129—130: Հմմտ. Սի-
սուան, 153:
⁶ էջմ. 182 (յամէ 1303):
⁷ էջմ. Թ. 617 եւ Երուսաղէմ, Թ. 596. Վիեննա,
Թ. 324 (Յուլ., էջ 771): Հմմտ. Սխուան, 151—152:
⁸ Բանասէր, անդ: Այլուտա ինձ անձանթ:
⁹ Տես վարք Թ. 19: Հմմտ. Սխուան, 150:
¹⁰ Սխուան, 153:
¹¹ Անդ, 147:

13. Փերճեր. Կոստանդին Հեթմնցի,
1311ին կ'օրինակէ Աւետարան մը «ի Չորս
Խորնի... ի խցկան միտջ, որ է հարաւակողմն
Պերճ անապատիս ¹²»:

14. Փոսի, «ի գաւառիս Յախուտ կոչե-
ցեալ, յաչխարհիս Կիլիկեցոց, յանապա-
տիս որ կոչի Փոս ¹³»:

Մէկ կողմէ երկրին քաղաքական ապա-
հովութիւնը չնորհիւ անառիկ ամրոցներուն,
միւս կողմէ իշխաններու եւ թագաւորներու
նիւթական եւ բարոյական հովանաւորու-
թիւնը քաջալեր եղան հոգեւէր հաւատա-
ցեալներու նուիրուելու վանական կեանքի:
Կերեւայ թէ երկրին տիրապետներուն ալ
ցանկութիւնն եղած է պաշտպանել իրենց
սահմաններն ոչ միայն բազիլի ոյժով, այլ եւ
կրօնաւորներու աստուածահաճոյ աղօթքնե-
րով:

Մենաստաններս, որոնք ունէին ներքին
կազմակերպութիւն եւ բնակուած էին մեծա-
թիւ անդամներով, հանդիսացան արտաքին
փայլ Հայոց Եկեղեցոյ ներքին զարգացման,
այլ եւ հայ մշակոյթի կենդաններ, ուր կը
մշակուէր գրտութիւնը, գրչութեան ա-
րուեստը, կը յարգուէին նախնեաց գրական
արտադրութիւնները եւ նոր օրինակներով կը
յաւերժացուէր անոնց գոյութիւնը. շատ բան
նախնեաց մատենագրութենէն հասած է մեղի
Կիլիկեան արտագրութիւններով:

Յորքան ամուր էին Հայկական Կիլի-
կիայի սահմանները, անդորր՝ երկրին քաղա-
քական կեանքը, ծաղկման վիճակի մէջ էին
վանքերը: Անոնք կը սկսին խամրիլ, կամաց
կամաց իրենց գործունէութենէ դադրել, երբ
ներքին կռիւները ծայր կ'առնէին եւ կը թու-
լանար արտաքին սահմաններու պաշտպանու-
թիւնը: Դատելով մեղի հասած ձեռագրա-
կան յիշատակարաններէ, Կիլիկեան Հայաս-
տանի մենաստանները կը լսեն սկսեալ 1336է:
վերոյիշեալ վանքերէ չունինք որ եւ է ձե-
ռագիրներ 1335էն սկսեալ. միայն 1418ին կը
գտնենք ձեռագիր մը, ժողովածոյ խրատա-
կան իրաց, գրուած Տօնական երէցի գրչէն
«ի Խորին անապատիս ի հռչակաւոր եւ ի
սուրբ ուխտիս» (էջմ. Թ. 601):

Կարժէ առանձին աշխատութիւն մը
նուիրել Հայկական Կիլիկիոյ «գերահռչակ»

¹² Թորոս Աղբար, Բ., 433: Հմմտ. Սխուան,
152—153:
¹³ Նարեկացոյ Աղօթամատոյց եւ Յիսուս Որդի,
յամէ 1276 (ի Տարօն): Հմմտ. Սխուան 234 եւն: